

IS DE NEDERLANDSE KIEZER OP DRIFT GERAAKT?

H. Anker

1. Inleiding

In het begin van de jaren tachtig verscheen het boek *Dutch Voters Adrift* van de Leidse politicoloog Andeweg. Uit dit boek werd duidelijk dat veranderingen in verkiezingsuitslagen maar moeilijk verklaard konden worden met behulp van het traditionele verzuilingsmodel. Tot zijn verbazing ontdekte Andeweg dat de individuele samenhangen tussen de verzuilingsvariabelen (klasse en religie) en partijkeuze door de tijd min of meer constant bleven, maar dat tegelijkertijd de verkiezingsuitslagen grote variaties vertoonden. De electorale trend van de verkiezingen leek zich te doen gelden in alle kiezersgroepen, of het nu ging om arbeiders, katholieken of protestanten. Andeweg sprak daarom van een '*fashionable electorate*' dat zich zou laten sturen door 'electorale winden' die nu eens uit de ene en dan weer uit de andere hoek zouden waaien.

Anno 1994 zijn er opnieuw veel geluiden te beluisteren waaruit zou blijken dat de kiezer op drift zou zijn geraakt. Volgens sommigen zou het gedrag van de kiezer door zijn grilligheid nauwelijks meer te voorspellen zijn;¹ zwevende kiezers zouden 'als ballonnetjes in de wind dansen'² en alle kiezers gezamenlijk zouden verantwoordelijk zijn voor heuse aardverschuivingen.³ De kiezer zou grillig geworden zijn, wispelturig, wisselvallig, om niet te zeggen: onberekenbaar.

Doel van deze bijdrage is om na te gaan hoe het nu precies zit met die wispelturigheid van de kiezer.⁴ Is de Nederlandse kiezer wel of niet veranderlijker geworden, of, zo men wil, op drift geraakt? En indien zulks het geval is, hoe dient een dergelijke ontwikkeling van op drift gerakende kiezers beoordeeld te worden?

In deze bijdrage zal op twee manieren worden getracht om enig licht te werpen op dit vraagstuk. In de komende paragraaf zal allereerst nagegaan worden of er aanwijzingen bestaan in de vorm van uitslagen en opiniepeilingen, op basis waarvan geconcludeerd zou kunnen worden dat het Nederlandse electoraat inderdaad op drift is geraakt. In de daarop volgende paragraaf wordt vooral ingegaan op de wijze waarop de individuele kiezer tot zijn of haar besluiten komt. Daarbij zal naar verschillende indicatoren worden gekeken, zoals het moment van het stembesluit, de mate waarin kiezers zeggen altijd op dezelfde partij te stemmen, en de mate waarin kiezers zich (nog) verbonden voelen met politieke partijen. In de voorlaatste

paragraaf zullen de bevindingen worden geduid aan de hand van veranderingen die zich hebben voorgedaan in de Nederlandse politieke context, in het bijzonder de samenstelling van de kabinetten. Ten slotte wordt in de laatste paragraaf een antwoord geformuleerd op de centrale vraag van deze bijdrage.

2. Electorale verandering

Voor het verkrijgen van een inzicht in de electorale ontwikkeling tijdens de afgelopen jaren kunnen wij grofweg op twee manieren te werk gaan. Ten eerste kunnen wij ons richten op de ontwikkeling in de feitelijke *verkiezingsuitslagen* en deze vervolgens afzetten tegen eerdere ontwikkelingen; ten tweede kunnen wij ons richten op de ontwikkelingen zoals aangegeven door de *opiniepeilingen*. In deze bijdrage zullen beide perspectieven worden gehanteerd.

2.1 Verkiezingsuitslagen

Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal zetelwisselingen dat zich telkens bij twee opeenvolgende kamerverkiezingen heeft voorgedaan in de jaren 1956-1989. Er is sprake van één zetelwisseling wanneer één partij een zetel verliest, een andere partij een zetel wint en alle overige partijen in zetelaantal gelijk blijven. Het totale aantal zetelwisselingen wordt bepaald door voor

Tabel 1. Zetelwisselingen bij Tweede-Kamerverkiezingen, 1956-1991

1956-1959	8
1959-1963	9
1963-1967	15
1967-1971	17
1971-1972	18
1972-1977	19
1977-1981	13
1981-1982	15
1982-1986	17
1986-1989	8

alle partijen te bekijken hoeveel zetels zij er op voor- of achteruit zijn gegaan, en dit geheel te delen door twee.

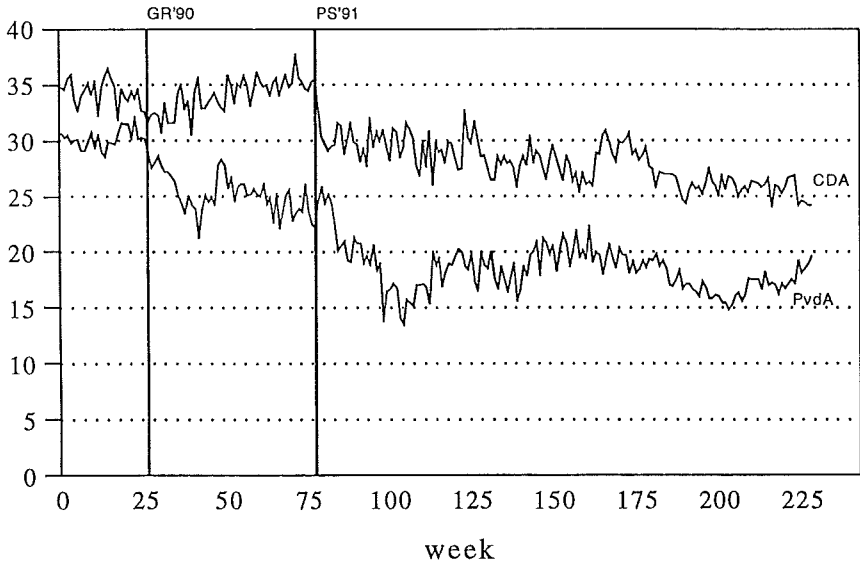
Tabel 1 maakt duidelijk dat het aantal zetelwisselingen vanaf het midden van de jaren zestig steeds tamelijk groot is geweest. Met een totaal van slechts acht zetelwisselingen vormen de kamerverkiezingen van 1989 echter een belangrijke uitzondering op deze regel. Dit gegeven impliceert dat in 1989 vooral sprake is geweest van een continuering van de uitslag van 1986. Het voert echter te ver om op basis van deze informatie te concluderen dat het Nederlandse electoraat recentelijk *minder* veranderlijk is geworden. Dit blijkt onder meer uit het aantal zetelwisselingen dat kan worden berekend voor de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1991, wanneer daarbij wordt uitgegaan van de uitslag van de kamerverkiezingen van 1989. Voor dit verkiezingspaar blijkt sprake te zijn van maar liefst twintig zetelwisselingen, een aantal dat goed past bij het in 1967 ingezette patroon. Het geheel overziende kan daarom worden gesteld dat de verkiezingsuitslagen geen aanwijzingen bevatten in de richting van toegenomen veranderlijkheid van het Nederlandse electoraat.

2.2 Opiniepeilingen

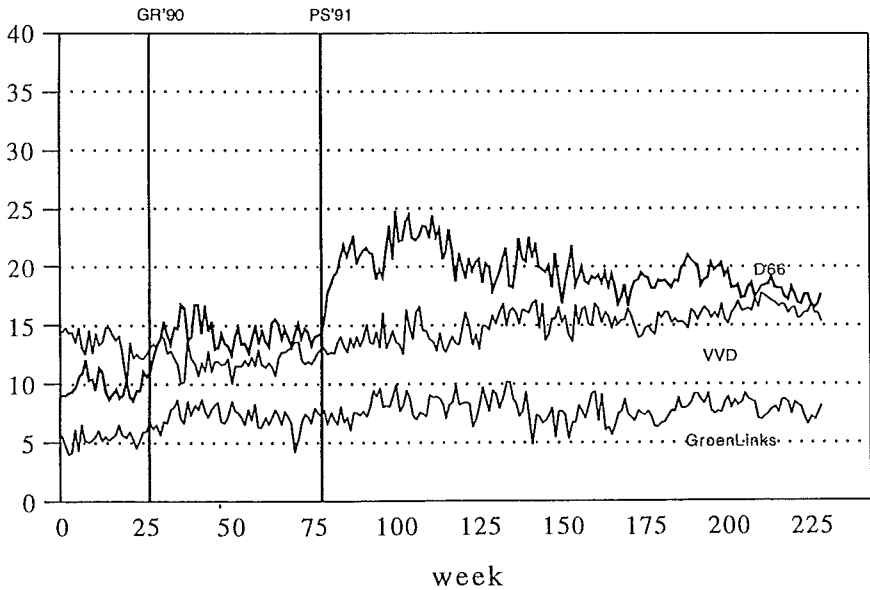
Een belangrijk nadeel van het bekijken van alleen verkiezingsuitslagen is dat deze door hun geringe dichtheid in de tijd een nogal beperkt beeld geven van de electorale ontwikkelingen. Een aanzienlijk gedetailleerder inzicht in de electorale trends kan worden verkregen door te letten op de ontwikkelingen in de *opiniepeilingen*. Dergelijke peilingen worden wekelijks verricht door zowel het bureau Inter/View als door het NIPO. De figuren 1a en 1b bevatten de gegevens van het laatstgenoemde bureau voor de periode lopend vanaf de kamerverkiezingen van 6 september 1989 tot aan de laatste week van januari 1994.⁵ De horizontale as loopt door tot 3 mei, de week van de verkiezingen voor de Tweede Kamer.⁶ Terwille van de overzichtelijkheid beperkt figuur 1a zich tot de electorale ontwikkeling voor de regeringspartijen CDA en PvdA; figuur 1b bevat vergelijkbare informatie voor de oppositiepartijen VVD, D66 en GroenLinks.

De beide grafieken maken duidelijk dat gedurende de afgelopen kabinetsperiode er sprake is geweest van wezenlijke electorale trends. Overigens dient men er bij het 'lezen' van deze figuren rekening mee te houden dat het overgrote deel van de 'karteltjes' in deze figuur slechts toevalsfluctuaties voorstellen, die inherent verbonden zijn aan het doen van steekproefonderzoek. Aan dergelijke fluctuaties dient uiteraard geen inhoudelijk betekenis te worden gehecht. Dit doet echter niets af aan de constatering dat er sprake is van wezenlijke electorale trends. Deze zullen nu per partij kort besproken worden.⁷

Figuur 1a. Electorale voorkeuren voor CDA en PvdA tijdens het kabinet-Lubbers-Kok, september 1989 - januari 1994

Figuur 1b. Electorale voorkeuren voor VVD, D66 en GroenLinks tijdens het kabinet-Lubbers-Kok, september 1989 - januari 1994

PvdA

De grafiek voor de PvdA kent een voor Nederlandse begrippen dramatisch verloop. Gedurende het eerste half jaar van het kabinet fluctueert de electorale steun voor de PvdA rond het verkiezingsresultaat van 1989. Daarna neemt de discussie over de ontkoppeling van lonen en uitkeringen haar aanvang en zakt de PvdA snel weg naar een beduidend lager niveau. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 1990 (week 27 in de figuur) behaalt de PvdA slechts 22.0% van de stemmen en lijdt daarmee een forse nederlaag.⁸ Als begin juli 1991 (week 96) bekend wordt dat de PvdA heeft ingestemd met het besluit om de uitkeringsduur voor de WAO te beperken, steekt een storm van kritiek op. De partij geraakt in een diepe crisis. De PvdA zakt verder weg en komt in augustus 1991 (week 104) uit op een historisch dieptepunt van 13.5%. Partijvoorzitter M. Sint is tijdens de zomervakantie dan lange tijd onbereikbaar geweest, de vakbeweging heeft harde acties aangekondigd, en partijleider W. Kok heeft hoog in moeten zetten door zijn politieke lot te verbinden aan het (uiteindelijk positief uitgevallen) oordeel van een buitengewoon congres op 28 september in Nijmegen. Na dit dieptepunt krabbelt de partij heel langzaam weer op, maar niet voor lang. De PvdA zakt weer weg in het voorjaar van 1993 (vanaf week 185), wanneer de discussie over de bijstandsuitkeringen haar aanvang neemt en de staatssecretarissen E. ter Veld en R.J. in 't Veld kort achter elkaar aftreden. Na deze gebeurtenissen slaagt de PvdA er geleidelijk weer in om terug te komen tot een niveau van tegen de 20%.

CDA

Enigszins in het kielzog van de PvdA heeft ook het CDA in de afgelopen kabinetsperiode een flinke veer moeten laten. De eerste anderhalf jaar van de coalitie bezorgt het CDA in electoraal opzicht nauwelijks enige hoofdbreken, maar bij de introductie van de WAO-plannen (week 79) belandt de partij in een vrije val en ziet in zeer korte tijd haar (overigens zeer respectabele) electorale aanhang van 35% met zo'n vijf punten afnemen tot 30%. Gedurende een periode van zo'n anderhalf jaar zakt de partij heel langzaam verder weg naar een aanhang van rond de 25%. Na een korte opleving eind oktober 1992 (week 160), zet de trend versneld door. Opvallend is dat de gevolgen van de mannetjesmakerij-problemen rond lijsttrekker L.C. Brinkman (week 225) weliswaar duidelijk terug te vinden zijn in de figuur, maar dat zij in vergelijking met het in de voorafgaande periode opgebouwde verlies toch van betrekkelijk ondergeschikte betekenis zijn.

VVD

Met de kabinetscrisis van 2 mei 1989 nog vers in het geheugen maakt de VVD een vrij moeizame start in de oppositiebankjes. De electorale steun was na de breuk in de coalitie flink afgenomen en algemeen bestond er binnen de VVD het gevoel dat de partij in electoraal opzicht onder haar stand leefde. De tegenvallende ontwikkeling in de peilingen gaat begin 1990 (week 19) gepaard met nogal wat nerveuze reacties. Publieke discussies over de te volgen koers tussen G.M.V. van Aardenne ('klassieke rechtse partij') en H.J.L. Vonhoff ('links van het midden') werken als olie op het vuur. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad verliest de VVD aanzienlijk, alhoewel ten opzichte van de kamerverkiezingen van 1989 het resultaat alleszins verdienstelijk blijkt. Niettemin verbindt partijleider J.J.C. Voorhoeve zijn conclusies aan de uitslag en houdt hij het op Koninginnedag voor gezien. In plaats van de beoogde rust leidt dit besluit tot grote onenigheid binnen de partij. Dit alles mondt uit in een tumultueus verlopen algemene vergadering in Zwolle op 18 en 19 mei (week 36). De onrust in de partij is duidelijk zichtbaar in een scherpe afname van de electorale steun. Na deze gebeurtenissen is echter een kentering zichtbaar. Heel langzaam en zeer geleidelijk tekent zich een electoraal herstel af. Uiteindelijk heeft dit er toe geleid dat de VVD eind januari 1994 kan rekenen op zo'n 16% van de stemmen, hetgeen zelfs iets hoger is dan het niveau waarop de partij zich bevond tijdens de voor de VVD zo succesvol verlopen regeringsperiode van het kabinet-Van Agt-Wiegel (1977-1981).

GroenLinks

GroenLinks is er in de afgelopen jaren moeilijk in geslaagd te profiteren van de electorale malheur van de regeringspartijen. Weliswaar slaagt de partij er in om haar graantje mee te pikken van het ontkoppelingsbesluit van het kabinet, maar goed beschouwd blijft het daar ook bij. De in januari 1991 uitgebroken Golfoorlog (rond week 68) veroorzaakt een korte terugval die echter binnen enkele weken - net op tijd voor de Provinciale Statenverkiezingen - weer is hersteld. Daarna blijft de partij zo rond de 7% hangen met hier en daar een tijdelijke uitschieter naar onderen of naar boven. De WAO-crisis gaat grotendeels aan de partij voorbij.

D66

Daar waar GroenLinks er slechts in zeer bescheiden mate in slaagt te profiteren van de problemen van de regeringspartijen, geldt voor D66 het omgekeerde. Gelijktijdig met de ontkoppelingsdiscussie neemt de electorale steun voor D66 met de helft toe. Bij de presentatie van de WAO-plannen kort na de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1991 schiet de partij

naar een nog hoger niveau van zo rond de 20%. Tijdens de zomer van 1991 fluctueert de electorale steun voor D66 rondom de 23% en mag zij zich de tweede partij van Nederland noemen. Daarna gaat het in electoraal opzicht iets minder voorspoedig. Door de langzame, maar gestage groei van de VVD en licht herstel van de sociaal-democraten strijden D66, VVD, en de PvdA gedrieën om de tweede plaats. Bij dit alles blijkt de ontwikkeling van de electorale steun voor D66 vooral afhankelijk te zijn van gebeurtenissen die te maken hebben met andere partijen dan D66. Op D66 zelf gerichte gebeurtenissen, zo deze zich al voordoen, lijken nauwelijks een rol van betekenis te spelen. In het begin van 1994 kan D66 rekenen op zo'n 18% van de stemmen, een percentage dat vrijwel gelijk is aan het in de peilingen bereikte recordniveau van 1981.

Op basis van bovenstaande bespreking van de figuren 1a en 1b kunnen de volgende drie conclusies worden getrokken:

- De trends tonen aan dat zich in Nederland massale veranderingen voor kunnen doen in de electorale steun voor politieke partijen. Dit houdt tevens in dat grote aantallen kiezers van partijvoorkeur moeten zijn veranderd. Immers, zonder dergelijke individuele veranderingen kan er geen sprake zijn van de zojuist beschreven electorale trends. De omvang van deze trends wordt overigens pas echt duidelijk wanneer men het aantal zetelwisselingen berekent op basis van de peilingsuitslagen. Als bijvoorbeeld de laatst verwerkte peiling uit de figuren 1a en 1b, die van 24 januari 1994, identiek zou zijn aan de uitslag van 3 mei 1994, dan zou het aantal zetelwisselingen maar liefst 34 bedragen. Er is dus wel degelijk iets aan de hand. Het Nederlandse electoraat lijkt inderdaad op drift te zijn geraakt.
- De trends kennen een betrekkelijk geleidelijk verloop. Het is niet zo dat de electorale aanhang van een partij van week tot week sterk varieert. Dit vormt een belangrijke aanwijzing dat het Nederlandse electoraat niet zo maar op drift is geslagen.
- De trends kunnen niet los gezien worden van specifieke gebeurtenissen op het politieke toneel, zoals het ontkoppelingsbesluit en de presentatie van de WAO-plannen.⁹ Uit ander onderzoek is echter gebleken dat in het algemeen de directe electorale effecten van politieke gebeurtenissen tamelijk beperkt zijn, tenzij het gaat om gebeurtenissen die zeer sterk gericht zijn op één bepaalde politicus of partij (zoals bijvoorbeeld de kabinetscrisis van 2 mei 1989, welke sterk in het electorale nadeel van de VVD heeft gewerkt).¹⁰ De invloed van dergelijke gebeurtenissen is bovendien vaak tijdelijk van aard. Daarmee is niet gezegd dat politieke gebeurtenissen in electoraal opzicht irrelevant zouden zijn: het is alleen beter om ze te zien als onderdeel van de krachten die er voor zorgen dat een

bepaald electorale trend ontstaat en vervolgens door blijft gaan.

In de schaduw van deze electorale trends heeft zich nog een andere belangrijke ontwikkeling voorgedaan, in de vorm van een belangwekkende toename van het aantal mensen dat geen partij opgeeft wanneer zij naar hun stemintentie worden gevraagd. Zo blijkt uit de wekelijkse cijfers van het bureau Inter/View dat aan het eind van 1993 zo'n 30 tot 35% van het Nederlandse electoraat (één op de drie kiesgerechtigden dus) geen partijvoorkeur opgaf. Hiernaast gaf nog ruim 5% van de respondenten spontaan aan niet te zullen gaan stemmen. In eerdere jaren bleef hooguit 20 tot 25% van de ondervraagden het antwoord schuldig op de stemintentie-vraag. Op zijn minst geven deze cijfers aan dat er sprake is van toenemende electorale onzekerheid.¹¹

Hoewel de peilingen een vollediger beeld geven dan de verkiezingsuitslagen, hebben ook zij hun beperkingen. Zo geven de peilingen slechts een overzicht van de *netto*-effecten van veranderende voorkeuren van Nederlandse kiesgerechtigden, en blijven de *bruto*-patronen buiten het zicht. Daardoor wordt niet duidelijk hoe nu precies het electorale verkeer tussen de partijen er uit ziet. De enige manier om zulke inzichten wél te verkrijgen is door gebruik te maken van individuele gegevens. Tabel 2 bevat daartoe panel-gegevens waarmee een goed inzicht kan worden verkregen in de verhouding tussen netto-verandering (het verschil tussen twee (peilings)uitslagen) en de bruto-verandering (het aantal kiezers dat van (voorgenomen) partijkeuze verandert). De tabel is gebaseerd op 793 respondenten die elk in januari 1993, juni 1993 en in januari 1994 zijn ondervraagd.

Tabel 2. *Electoral verandering (in %), januari 1993 - januari 1994*

	jan. 1993 - juni 1993	juni 1993 - jan. 1994
netto verandering	5.2	11.4
bruto verandering	25.1	31.1

In de periode van januari 1993 tot en met juni 1993 is sprake geweest van een netto-verandering van 5.2%. Dit getal laat zich op een vergelijkbare wijze interpreteren als de hierboven beschreven zetelwisselingen met als enig verschil dat het hier gaat om een wisseling in procenten.¹² Als bijvoorbeeld één partij 1% van haar aanhang verliest, een andere partij 1% in aanhang wint, en alle overige partijen constant blijven, dan is er sprake van een netto-verandering van 1%. De bruto-verandering is gedefinieerd als het

percentage van de respondenten dat op twee verschillende momenten niet vasthoudt aan een en dezelfde stemvoorkeur. Net als in het alledaagse spraakgebruik geldt uiteraard dat de bruto-verandering nooit groter kan zijn dan de nettoverandering. Van belang in deze tabel is niet zo zeer het feit dat in de tweede helft van 1993 er zowel op netto- als op bruto-niveau sprake is geweest van een grotere verandering, maar dat in beide perioden het percentage bruto-verandering de hoeveelheid netto-verandering ruimschoots heeft overtroffen. Dit betekent dat er onderhuids (dat wil zeggen op individueel niveau) nog veel meer verandert in electorale voorkeuren dan reeds zichtbaar wordt op geaggregeerd niveau.

De vraag is hoe dit patroon geduid dient te worden. Onmiskenbaar is het zo dat een groot deel van het electoraat niet langer trouw blijft aan een en dezelfde partij. Er zijn dus veel 'zwevende' kiezers. De gegevens in tabel 3 tonen echter aan dat 'zweven' eerder regel is dan uitzondering. In juni 1993 bleek dat slechts 30.2% van de respondenten op dat moment volledig zeker was van de partij waarop zij zouden stemmen. Alle overige kiezers twijfelden in meer of minder sterke mate tussen twee of meer partijen.¹³ De tijd waarin kiezers aan hooguit één partij vastzaten, zo die al bestaan heeft, ligt dan ook definitief achter ons.

Tabel 3. Aantal partijen waartussen kiezers twijfelen, juni 1993

Aantal partijen	% van het electoraat
1	30.2
2	37.2
3	21.8
4	6.5
5 of meer	4.3

Aan het eind van deze paragraaf gekomen moeten wij concluderen dat onder de geaggregeerde verandering zoals aangegeven door de verschillen tussen verkiezingsuitslagen en door de trends in de opiniepeilingen nog een veelvoud schuil gaat aan individuele veranderingen. Dit alles wijst op het bestaan van grote electorale veranderingen onder het electoraat. De kiezer lijkt inderdaad op drift geslagen.¹⁴ Of Andewegs electorale winden hiermee vrij spel krijgen zal in de volgende paragraaf worden gezien.

3. (In)stabiliteit van achterliggende attitudes en structuren

Uitgaande van op drift geraakte kiezers die zich door electorale winden laten meevoeren, zou men verschillende verwachtingen op kunnen stellen. Zo ligt het voor de hand dat men een afname zou moeten zien in zaken als bijvoorbeeld de binding met partijen, de mate waarin kiezers op dezelfde partijen stemmen en het moment waarop de stemkeuze gemaakt wordt.

In deze paragraaf zal worden nagegaan in hoeverre deze verwachtingen door empirische gegevens worden ondersteund. De meeste van de gebruikte gegevens zijn afkomstig uit de Nationale Kiezeronderzoeken (NKO's). Wij zijn hierbij enigszins gehandicapt doordat de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 nog niet plaats hebben gehad. Door het ontbreken van actuele gegevens lopen we het risico dat een aantal van de meest recente trends buiten beeld blijft. Enige terughoudendheid bij de interpretatie van de gegevens is derhalve geboden. Waar mogelijk is met behulp van andere databronnen getracht het beeld tot zo recent mogelijke datum aan te vullen.

Partijbinding

Tabel 4 maakt duidelijk dat in de afgelopen 25 jaar slechts in beperkte mate sprake is geweest van een verandering in partijbinding.¹⁵ Daarbij trekken met name de kamerverkiezingen van 1982 en 1986 de aandacht. Bij deze verkiezingen blijkt, enigszins tegen de verwachtingen in, zelfs sprake te zijn van een *toename* van het percentage kiezers dat zichzelf beschouwt als een (overtuigd) aanhanger van een partij.¹⁶ In 1989 is, zoals verwacht, sprake van een *afname* van de mate van partijbinding. Het betreft hier echter een betrekkelijk lichte afname, waaraan voorlopig nog niet al te veel betekenis mag worden gehecht.

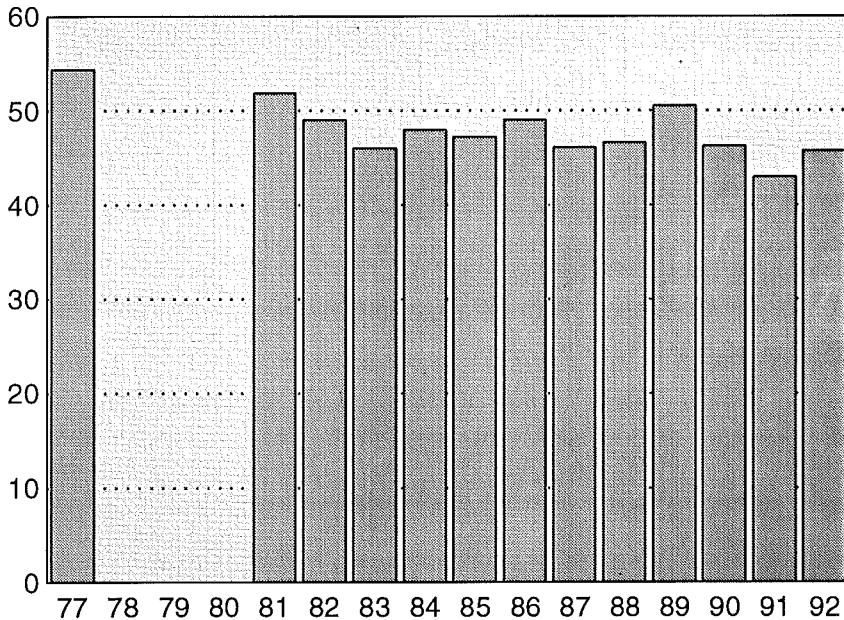
Tabel 4. *Partijbinding (in %), 1971-1989*

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989
(overtuigd) aanhanger	38	38	36	38	47	41	31
aangetrokken	37	38	42	38	33	41	41
geen identificatie	25	24	22	24	20	18	28

Stemmen op dezelfde partij

Een tweede indicator waarmee inzicht kan worden verkregen in de mate waarin kiezers veranderlijker zijn geworden, is de ontwikkeling van het aantal kiezers dat zegt altijd op dezelfde partij te stemmen. Figuur 2 laat zien dat zich vanaf 1977 in dit opzicht een betrekkelijk geringe daling heeft voorgedaan.¹⁷ Deze daling is echter allerminst spectaculair.

Figuur 2. Percentage stemmers op dezelfde partij, 1977-1992

Moment van partijkeuze

Een derde belangrijke indicator die enig licht kan verschaffen op de mate waarin de Nederlandse kiezer op drift is geraakt, wordt gevormd door het moment waarop de kiezer zijn of haar stembesluit genomen heeft. Men zou mogen verwachten dat bij een toenemende veranderlijkheid dergelijke beslissingen in een steeds later stadium genomen worden. In de NKO's wordt traditioneel aan kiezers gevraagd om aan te geven of zij de laatste dagen, de laatste weken, de laatste maanden, of nog veel eerder voor de verkiezingen tot hun partijkeuze zijn gekomen. Tabel 5 bevat de relevante informatie.¹⁸

Uit deze tabel blijkt dat bij de meest recente kamerverkiezingen, die van 1989, inderdaad een verhoudingsgewijs groot aantal kiezers pas in de laatste dagen tot haar definitieve partijkeuze is gekomen. Gelet op de grote

stabiliteit van de verdeling tot en met 1986, lijkt hier inderdaad sprake te zijn van een substantiële afwijking, die bovendien overeenkomt met de theoretische verwachting. Niettemin blijft gelden dat bijna tweederde van de kiezers reeds vóór de start van de campagne-periode hun definitieve partijkeuze bepaald heeft.

Tabel 5. Moment van partijkeuze bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (in %), 1971-1989

	1971	1977	1981	1982	1986	1989
laatste dagen	10	9	15	13	12	18
laatste weken	12	12	12	9	10	11
laatste maanden	9	8	9	9	10	9
eerder	69	71	64	69	68	63

Individuele stemkansen, maximaal electoraal potentieel, en partijconcurrentie

Binnen het electoraal onderzoek wordt regelmatig aan kiezers gevraagd om aan te geven hoe groot zij de kans achten ooit op de verschillende politieke partijen te stemmen. Uitgaande van zulke kansen, is het mogelijk om het onder de meest gunstige omstandigheden haalbare aantal stemmen vast te

Tabel 6. Maximaal Electoraal Potentieel (in %), 1986-1993

	TK86	TK89	1992
GroenLinks	22.1	27.9	22.9
PvdA	48.3	50.0	45.1
D66	41.9	47.2	46.8
CDA	52.9	52.4	40.5
VVD	33.8	34.2	33.2
Orth.chr.	10.1	16.5	10.9

Leesvoorbeeld: het MEP van GroenLinks bedroeg bij de kamerverkiezingen van 1986 22.1%, bij de kamerverkiezingen van 1989 27.9% en in het najaar van 1992 22.9%.

stellen voor elk van de partijen. Dit is het zogenaamde *maximaal electoraal potentieel* van een partij (MEP). Met behulp van deze potentiëlen kan onder andere inzicht verkregen worden in de electorale positie van de partijen op de wat langere termijn. Tabel 6 bevat gegevens die werden verzameld rond de twee meest recente kamerverkiezingen (die van 1986 en van 1989), alsmede gegevens verzameld in het najaar van 1992.¹⁹ In het eerste geval is gebruik gemaakt van de Nationale Kiezersonderzoeken van 1986 en 1989; in het tweede van een onderzoek van de Universiteit van Amsterdam.²⁰

Deze tabel maakt duidelijk dat de omvang van de electorale potentiëlen van de politieke partijen in de afgelopen tien jaar betrekkelijk weinig veranderd is. Sterker nog, er is sprake van een opmerkelijke mate van stabiliteit wanneer men zich realiseert dat zich in deze periode zeer forse trends (waaronder die beschreven in paragraaf 2) hebben voorgedaan.²¹ Zo is het potentieel voor D66 nauwelijks veranderd, terwijl de electorale aanhang voor D66 in deze periode fluctueerde tussen 4.6% en 24.8%. Het potentieel voor de PvdA is evenmin noemenswaardig afgenomen (fluctuaties tussen 13.5% en 39.6%). De enige opvallende verandering doet zich voor bij het CDA, waar in 1992 de omvang van het potentieel in vergelijking met 1989 met ruim 10% blijkt te zijn afgenomen (fluctuaties tussen 24.0% en 37.8%).

Naast informatie over de electorale positie op de langere termijn, kunnen de potentiëlen van partijen ook gebruikt worden om inzicht te krijgen in de *structuur van de partijconcurrentie*. Daartoe wordt gekeken naar de mate waarin de potentiëlen van de partijen met elkaar samenvallen. Dergelijke informatie is voor het najaar van 1992 gepresenteerd in tabel 7.²² Deze tabel geeft een gedetailleerd beeld van de mate waarin het potentieel van elk der partijen dat van andere partijen overlapt. De tabel dient horizontaal gelezen te worden. Het getal .83 in de tweede kolom van de eerste rij geeft aan dat 83% van het potentieel van GroenLinks overlapt met dat van de PvdA. In de diagonalen zien we telkens het getal 1.00 staan, ten teken dat het MEP voor een en dezelfde partij geheel met zichzelf samenvalt. De tabel maakt duidelijk dat de concurrentieverhoudingen niet-symmetrisch zijn. Zo bedraagt de overlap van het PvdA-potentieel met dat van GroenLinks slechts 42%, maar de overlap van het GroenLinks-potentieel met de PvdA 83%. Dit is het gevolg van het feit dat het potentieel van de PvdA duidelijk groter is dan dat van GroenLinks, waardoor de overlap voor de PvdA verhoudingsgewijs minder belangrijk is.

In tabel 7 zijn de politieke partijen geordend van links naar rechts. Deze ordening blijkt telkens uit onderzoek waarin respondenten wordt gevraagd, aan te geven waar zij de politieke partijen op de ideologische links-rechts-schaal zouden plaatsen. De tabel laat zien dat de partijen het meest intensief concurreren met hun burens op deze as, hetgeen een bevestiging vormt van elders beschreven inzichten.²³ Dit betekent dat in de afgelopen tien jaar ook in de structuur van de partijconcurrentie weinig veranderd is.

Tabel 7. Partijconcurrentieverhoudingen, najaar 1992

	GL	PvdA	D66	CDA	VVD	Orth.chr.
GroenLinks	1.00	.83	.85	.45	.43	.17
PvdA	.42	1.00	.67	.42	.38	.11
D66	.41	.64	1.00	.50	.51	.11
CDA	.26	.47	.58	1.00	.51	.17
VVD	.30	.52	.72	.62	1.00	.16
Orth.chr.	.44	.55	.60	.78	.58	1.00

Dit stabiele beeld beperkt zich niet alleen tot het geaggregeerde niveau, maar blijkt ook uit een analyse van de individuele *stemkansen*. Panelgegevens maken duidelijk dat de stemkansen door de tijd weliswaar iets veranderen, maar dat er over het geheel genomen sprake is van grote stabiliteit. Partijen die op een bepaald moment een hoge stemkans krijgen toebedeeld, krijgen doorgaans enkele jaren later ook een hoge stemkans; partijen met een lage stemkans scoren enkele jaren later ook meestal laag.²⁴ Een en ander betekent dat er in termen van *latente* electorale voorkeuren sprake is van grote stabiliteit; de hierbij behorende *manifeste* voorkeuren (dat wil zeggen het feitelijke gedrag of de intentie tot gedrag) zijn duidelijk minder stabiel.

Al met al ontstaat er zo een merkwaardige situatie: terwijl er onderhuids maar weinig lijkt te veranderen, zowel wat betreft de wijze waarop kiezers tot hun besluit komen als wat betreft hun onderliggende voorkeuren voor partijen, doen zich aan de oppervlakte tal van veranderingen voor met uiteindelijk zeer grote gevolgen voor de politieke verhoudingen. Hoe valt dat met elkaar te rijmen?

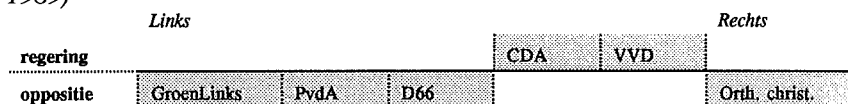
4. De context

Het antwoord op deze vraag heeft zeer veel te maken met de *context* waarbinnen de partijen strijden om de kiezersgunst. Hiermee wordt bedoeld op het geheel van factoren en omstandigheden dat kenmerkend is voor bepaalde verkiezingen, en waardoor bepaalde verdelingen, patronen en relaties er bij sommige verkiezingen anders uitzien dan bij andere verkiezingen. Zo kan men zich voorstellen dat wanneer de politiek geteisterd wordt door corruptieschandalen, oordelen over de integriteit van lijsttrekkers een sterkere samenhang zullen vertonen met de uiteindelijke partijkeuze dan wanneer dergelijke affaires niet aan de orde zijn. In internationaal onderzoek is reeds herhaaldelijk gewezen op de noodzaak om de verkiezingscontext expliciet in het electoraal onderzoek te betrekken.²⁵ Daardoor kunnen aanmerkelijk betere inzichten verkregen worden in de dynamiek van electorale beslissingsprocessen. In deze paragraaf gaat de aandacht vooral

uit naar de gevolgen van de context in termen van de kabinetssamenstelling en de waardering (of het gebrek daaraan) voor het gevoerde regeringsbeleid.

In figuur 3a zijn de politieke partijen geordend van links naar rechts. Zoals zojuist reeds werd aangestipt, beschrijft deze ordening in grote mate de structuur van de partijconcurrentieverhoudingen in Nederland. De partijen boven de horizontale lijn zijn de regeringspartijen, de partijen onder de horizontale lijn zijn de oppositiepartijen.

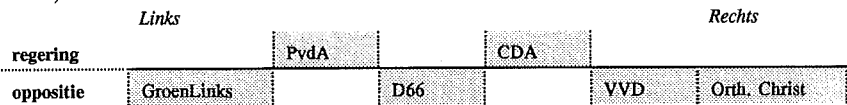
Figuur 3a. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1982-1989)

Figuur 3a laat zien dat er in de jaren tachtig sprake is van een overzichtelijk beeld. De linkse partijen zitten in de oppositie; de rechtse partijen (met uitzondering van de orthodox-christelijke partijen) zitten in de regering. Gegeven de electorale concurrentieverhoudingen in Nederland betekent dit dat het grootste deel van het electorale verkeer zich afspeelt *binnen* de twee blokken van oppositie- en regeringspartijen. D66 vormt hierop traditioneel de enige uitzondering van betekenis. Door haar middenpositie concurreert zij met zowel de oppositie- als de regeringspartijen.²⁶ De rol van de orthodox-christelijke partijen is van ondergeschikt belang door hun geringe concurrentie met de overige partijen.

Door dit contextuele gegeven fungeert de waardering voor het kabinetsbeleid (of het gebrek daaraan) nauwelijks als 'trigger' voor electorale verandering. In situaties als deze geven uiteindelijk andere korte-termijnfactoren de doorslag, zoals het partij-imago en de waardering voor de lijsttrekkers. Kenmerkend voor dergelijke factoren is dat zij kiezers in staat stellen om wél een onderscheid te maken tussen de partijen die voor hen in aanmerking komen. De grote omvang van het Lubbers-effect bij de verkiezingen van 1986 en 1989 kan in belangrijke mate vanuit dit perspectief begrepen worden. In beide gevallen voorzag de populariteit van minister-president R.F.M. Lubbers (CDA) - en de impopulariteit van de VVD-leiders E.H.T.M. Nijpels en Voorhoeve - in een verder onderscheid tussen de regeringspartijen (èn belangrijke electorale concurrenten) VVD en CDA.²⁷

Figuur 3b. Links-rechts ordening regerings- en oppositiepartijen (1989-1994)

Figuur 3b maakt duidelijk dat in de afgelopen kabinetsperiode de beide regeringspartijen CDA en PvdA vanuit concurrentie-oogpunt in een kwetsbare positie zijn beland. Voor beide partijen geldt dat zowel de linker- als de rechterbuurman (en dus de voornaamste electorale concurrenten) deel uitmaken van de oppositie. Ontevredenheid over het gevoerde beleid (welke inderdaad op grote schaal bestaat) vindt gemakkelijk een uitweg naar een of meer van de naaste electorale concurrenten die geen deel uitmaken van de regering.²⁸ Voor de PvdA blijkt in de afgelopen kabinetsperiode vooral de concurrentie met rechterbuur D66 een groot probleem te zijn geworden. Kiezers die door impopulaire maatregelen verder van de PvdA zijn komen af te staan, vinden in D66 een voor de hand liggend alternatief. De concurrentie met GroenLinks blijkt empirisch (vooralsnog) minder relevant. Ook het CDA verliest, en wel naar twee kanten. Hierbij is vooral de omvang van het verlies aan D66 opvallend. Dit betrekkelijk omvangrijke electoraal verkeer naar D66 kan echter niet los worden gezien van de geringe populariteit van VVD-leider F. Bolkestein, waardoor de VVD weinig aantrekkingskracht uitoefent op kiezers aan de rechterzijde van het politieke spectrum.²⁹

De hoofdconclusie naar aanleiding van deze beschouwingen is dat de samenstelling van de regering voor een belangrijk deel de 'ruimte' bepaalt die er open ligt voor electorale verandering. Wanneer de voornaamste electorale concurrenten van elkaar verschillen in het feit of ze wel of niet deel uitmaken van het kabinet, leidt dit in de regel tot intensiever electoraal verkeer dan in situaties waarin zij in dit opzicht niet van elkaar verschillen (uiteeraard is het voor de richting van dit verkeer van cruciaal belang of het regeringsbeleid laag of hoog gewaardeerd wordt). In de jaren tachtig liet de regeringssamenstelling weinig 'ruimte' voor electorale verandering, waardoor ontevredenheid over het kabinetsbeleid weinig consequenties had voor de electorale aanhang voor de regeringspartijen. In de afgelopen kabinetsperiode daarentegen liet de samenstelling van de regering juist wél veel ruimte voor electorale verandering. Als gevolg hiervan heeft de ontevredenheid over het kabinetsbeleid zich gemakkelijk kunnen vertalen in grote - manifeste - electorale veranderingen.

5. Conclusie

Doel van deze bijdrage was om na te gaan of de Nederlandse kiezer (eigenlijk: het Nederlandse electoraat) wel of niet op drift is geraakt. Deze vraag dient ontkennend beantwoord te worden. Het curieuze is echter dat dit allerminst geldt voor verkiezingsuitslagen in Nederland. De les van de afgelopen kabinetsperiode is geweest dat wanneer de directe electorale concurrenten van de regeringspartijen geen deel uitmaken van de regering, spectaculaire uitslagen direct in het verschiet liggen. De kiezers zijn niet op drift geraakt, maar de uitslagen wel.

Deze conclusie kan wellicht verder inzichtelijk gemaakt worden aan de hand van een voorbeeld uit de economie. Dikwijls zien we dat in tijden van economische neergang consumenten de neiging vertonen om de aanschaf van bepaalde (duurzame) goederen, zoals bijvoorbeeld een nieuwe auto, nog even voor zich uit te schuiven. Het gaat daarbij vaak om beslissingen die voor de betreffende consument weinig om het lijf hebben. Als nu maar een zeer groot aantal mensen zo'n (voor henzelf) weinig ingrijpende beslissing neemt, heeft dit echter buitengewoon ingrijpende gevolgen voor de producenten van auto's. Zij zien zich immers geconfronteerd met een scherp dalende vraag naar auto's, die zelfs het faillissement van hun bedrijven kan inluiden. Voor hen is er alle reden tot paniek.

Iets vergelijkbaars doet zich voor bij het kiesgedrag. Grote aantallen mensen laten de afweging welke partij ze zullen kiezen uit de partijen die voor hen in aanmerking komen (de 'keuzeset'), anno 1994 net iets anders uitvallen dan bijvoorbeeld het geval was bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989. Voor de omvang van de electorale aanhang van politieke partijen hebben deze kleine veranderingen echter zeer ingrijpende gevolgen, op een vergelijkbare wijze als de zojuist beschreven autoproducent die zich geconfronteerd ziet met een zeer grote afzetdaling ten gevolge van economische teruggang.

Ten slotte maakt dit voorbeeld tevens duidelijk dat er geen reden bestaat om het Nederlandse electoraat af te schilderen als een '*fashionable electorate*' dat door 'electorale winden' zou worden meegevoerd. Zulke electorale winden bestaan niet.

noten

1. M. van Dam, in: *de Volkskrant*, 1 februari 1994.
2. A. Joustra, 'Leve de zwevende kiezer!', in: *Elsevier*, 12 februari 1994, 15.
3. M. van Weezel, '12 op de schaal van De Hond', in: *Vrij Nederland*, 29 januari 1994, 8-9.
4. Dit artikel is afgesloten op 25 februari 1994, enkele dagen vóór de gemeenteraadsverkiezingen.

5. Met dank aan het NIPO voor zijn bereidwilligheid en hulp bij het ter beschikking stellen van de gegevens.
6. Doordat de gegevens voor de laatste weken tot aan 3 mei 1994 op het moment van schrijven nog niet bekend zijn, ontbreken deze in de figuur.
7. Meestal worden de ontwikkelingen in de peilingen geduid door middel van 'ad oculos-analyses', ook wel 'eyeballing' genoemd. Daarbij tracht men met het blote oog de ontwikkeling (de 'trend') vast te stellen en deze vervolgens te duiden aan de hand van concrete politieke gebeurtenissen. Zo'n werkwijze is echter niet zonder gevaren. Vaak meent men dingen te zien die er achteraf niet blijken te zijn en vaak denkt men dat dingen er niet zijn die er achteraf juist wél blijken te zijn. Het is daarom beter om af te gaan op de resultaten van meer grondige analyses die veelal berusten op tamelijk ingewikkelde statistische technieken (zoals bijvoorbeeld ARIMA). Dergelijke analyses zijn elders gerapporteerd (zie onder anderen H. Anker en E.V. Oppenhuis, 'De breker betaalt. De kabinetscrisis van 2 mei 1989', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 113-125; en C. van der Eijk, H. Anker en E.V. Oppenhuis, 'Veranderingen in kiezersvoorkeuren', in: C. van der Eijk en Ph. van Praag jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*, Amsterdam, 1987, 48-71. Bij de bespreking van de trends in figuren 1a en 1b is gebruik gemaakt van de inzichten ontleend aan deze eerdere analyses. Bij de bespreking van de electorale trends is gebruik gemaakt van *de Volkskrant*, *Keesing's Historisch Archief*, alsmede van de 'Kronieken' gepubliceerd in de *Jaarboeken DNPP* van 1989 tot en met 1992.
8. Zie de CBS-statistiek van de gemeenteraadsverkiezingen 1986.
9. Uiteraard is hiermee niet het laatste woord gezegd over de invloed van deze en andere gebeurtenissen (men denke hierbij onder andere aan het aftreden van minister G.J.M. Braks van Landbouw, de Golfoorlog, en de parlementaire enquête onder leiding van de commissie-Buurmeijer).
10. Zie Anker en Oppenhuis, *op. cit.*
11. Er bestaan overigens zeer concrete aanwijzingen dat het fenomeen 'electorale onzekerheid' zich niet beperkt tot degenen die nog niet weten op welke partij ze gaan stemmen, maar zich ook uitstrekt tot burgers die desgevraagd wél een stemintentie opgeven. Zie voor details H. Anker en E.V. Oppenhuis, *A Coefficient for Measuring Electoral Uncertainty*, nog te verschijnen.
12. Om op het aantal (denkbeeldige) zetelwisselingen terecht te komen dient men de netto-percentages uit tabel 2 met 1,5 te vermenigvuldigen.
13. In tabel 3 is onder de noemer 'aantal partijen' ook het fenomeen 'niet-stemmen' geschaard. Men had er ook voor kunnen kiezen om de optie 'niet-stemmen' geheel buiten beschouwing te laten. Wanneer men dit laatste doet, veranderen de in de tabel vermelde percentages niet of nauwelijks. Het al of niet beschouwen van 'niet-stemmen' als een stemoptie, maakt dus weinig uit.

14. Op basis van deze cijfers kan strikt genomen niets worden gezegd over een eventuele toe- of afname van electorale veranderlijkheid. Wel is het zo dat de veranderlijkheid van de kiezer in 1993 ondubbelzinnig is aangetoond.
15. Alle informatie is afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken. Informatie van 1971 tot en met 1986 gerapporteerd door B. Niemöller en C. van der Eijk, 'Partij en kiezer. Herwaardering van een relatie', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen 1990, 144-162. Informatie voor 1989 afkomstig uit H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1989*, Amsterdam, 1993.
16. Men dient zich overigens te realiseren dat het begrip 'partijbinding' allerminst omstreden is in Nederland. Zo blijkt de gemeten binding vaak niet exclusief beperkt te blijven tot één enkele partij, maar blijken burgers vaak een verbondenheid met meerdere partijen tegelijkertijd te voelen. Zie voor verdere informatie onder anderen C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electorale Change in the Netherlands. Empirical Methods and Measurement*, Amsterdam, 1983; alsmede Niemöller en Van der Eijk, 'Partij en kiezer'.
- De gegevens voor 1977, 1981, en 1982 zijn afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken; de gegevens vanaf 1983 zijn afkomstig uit de NIPO-weekpeilingen. Voor deze laatste gegevens geldt dat steeds de laatste dertien peilingen uit het desbetreffende jaar zijn samengenomen, en dat de gepresenteerde gegevens hieruit zijn afgeleid.
- De antwoorden van respondenten op de vraag of zij altijd op dezelfde partij stemmen dienen overigens met de nodige scepsis tegemoet te worden getreden. Zo blijkt uit het panel van het Nationaal Kiezersonderzoek van 1986 tot 1989 (waarin de respondenten bij beide verkiezingen werden ondervraagd) dat ruim 15% van degenen die in 1986 nog zeiden altijd op dezelfde partij te stemmen, in 1989 op een andere partij had gestemd dan in 1986. Voor de overige respondenten was dit percentage gelijk aan - slechts - 30%.
18. Alle informatie afkomstig uit de Nationale Kiezersonderzoeken. Zie J.W. van Deth en R. Horstman, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book*, Amsterdam, 1994.
19. Cijfers voor 1986 afkomstig uit J. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk, red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; cijfers voor 1989 afkomstig uit H. Anker, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller en J.N. Tillie, 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam. Data voor 1992 zijn afkomstig uit J. Tillie, *Dutch Electorate Study*, Amsterdam, 1993. Bij de bepaling van de potentiële zijn de antwoorden op de tienpuntsschaal lineair naar kansen getransformeerd.
20. Het betreft hier een onderzoek onder leiding van J. Tillie; zie Tillie, *Dutch Electorate Study*.

21. Deze conclusie wordt bovendien verder ondersteund door gegevens die recentelijk verzameld zijn, maar waarover nog niet in detail kan worden gerapporteerd.
22. Gegevens voor deze tabel zijn afkomstig uit het onderzoek van Tillie, *Dutch Electorate Study*.
23. Zie ook Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat'; en J. Tillie, *Party Utility*, Amsterdam, nog te verschijnen. De links-rechts ordening van partijen blijkt keer op keer uit onderzoek waarin respondenten wordt gevraagd om aan te geven waar zij de politieke partijen op de links-rechts-schaal zouden plaatsen.
24. Zie hiervoor onder meer C. van der Eijk, G.A. Irwin en B. Niemöller, *Dutch Parliamentary Election Panel Study 1986 - 1989*, Amsterdam, 1994. Uit dit (panel-)onderzoek blijkt onder andere dat bijna 80% van de bij de beide verkiezingen aan de partijen toegekende stemkansen elkaar hooguit twee punten ontliepen op de gebruikte tienpuntsschaal.
25. Zie onder anderen W.E. Miller en J.M. Shanks, 'Partisanship, Policy and performance. The Reagan Legacy in the 1988 Election', in: *British Journal of Political Science*, 21 (1991), 129-197.
26. Hiermee is niet gezegd dat de overige electorale concurrentie betekenisloos is. Zij is echter in omvang duidelijk ondergeschikt aan de concurrentie tussen de oppositiepartijen en de regeringspartijen onderling. Dit blijkt niet alleen uit tabel 5, maar ook uit tal van andere bronnen; zie Tillie, *Party Utility*, voor uitgebreide analyses op dit terrein.
27. Zie voor een uitgebreide analyse van kandidaten-effecten (waaronder het Lubbers-effect) bij de verkiezingen van 1986 en 1989: H. Anker, *Normal Vote Analysis*, Amsterdam, 1992.
28. Uiteraard kan in bepaalde gevallen ook de omgekeerde relatie van toepassing zijn: een regeringspartij profiteert in electoraal opzicht van de grote waardering voor het gevoerde beleid, hetgeen ten koste gaat van de naaste electorale concurrenten die van de oppositie deel uitmaken.
29. De figuren 3a en 3b maken ook duidelijk dat in de afgelopen kabinetsperiode de regeringspartijen met elkaar een grote ideologische afstand hebben moeten overbruggen. Voor een deel verklaart dit de veel gehoorde klacht dat de verschillen tussen de politieke partijen in de afgelopen jaren zouden zijn afgenomen.